

Postindustrialismus

Koncept postindustrialismu se velice často používá jako zastřešující pro další koncepty post-fordismu (chápaný jako změny ekonomice/výrobě) a post-modernismu (odkazující na kulturní transformaci).

Povahou industriální společnosti se vedle jiných poměrně podrobně zabývali Max Weber a Karl Marx. Interpretace obou se shodují v tom, že faktorem rozvoje moderních společností je kapitalismus – systém založený na osobním vlastnictví, kde moc vyplývá z ekonomických rozdílů. Jako podstatný faktor vývoje kapitalistické společnosti chápou techniku a industriální zdroje.

Marxův přístup vidí jako dominantní ekonomické faktory (především soukromé osvojování výrobních zdrojů) – veškeré instituce včetně společenského vědomí jsou podřízené kapitalistické nadvládě. Podle Marxe je kapitalismus pouze přechodnou formou modernizace, neboť sám o sobě obsahuje rozpor – konkurence mobilizuje vědu a techniku (industriální zdroje) ve prospěch soukromých zájmů, avšak tyto zdroje jsou svou povahou všeobecnými silami a nemohou být přivlastňovány formami soukromého vlastnictví. Tento rozpor řeší až přechod k socialismu.

Weberova koncepce vysvětluje kapitalismus jako formu ekonomické nerovnosti, která nemůže mít trvalou podobu bez kulturního opodstatnění. Opodstatněním dle Webera je racionalizace, která také nejlépe charakterizuje růst kapitalistického společenského uspořádání. Racionalizace je dle Webera nutná, jelikož transformuje náhlé popudy do podoby uspořádaného vědění. Účelová racionalita modernismu se dle Webera rodí z předcházejících racionalit náboženských a její rozšíření je podporováno růstem potřeb masové demokracie – technické postupy v racionalizaci výroby se uplatňují i v byrokratických praktikách řízení společnosti a masové demokracie.

faktor	marxistický pohled	weberovský pohled
1. zdroj dynamiky	kapitalistický ekonomický systém	racionalizace
2. typ nerovností	třídní nerovnosti	kulturní nerovnosti
3. struktura moci	nadvláda ekonomiky nad politikou a kulturou	oddělení politiky a kultury od ekonomiky
4. institucionální rámec	rozpad a přechod k socialismu	masová demokracie a růst organizovanosti
5. nositel dynamiky	kapitalistický podnik	technika a vojenská síla
6. úloha náboženství	ideologie	síla formující motivy jednání

Od 50. let 20. století se však výrazně mění vztahy mezi technikou a institucemi moderních společností. Důležitou roli zde sehrály problémy vyspělých kapitalistických zemí. Týkaly se především vzniku nových sociálních hnutí orientovaných na udržení životního prostředí, na alternativní způsoby života (opozice vůči konzumnímu životnímu stylu umožňovanému masovou produkcí), na demokratičtější formy vládnutí (opozice vůči technokratickým způsobům vlády), na alternativní způsoby práce (opozice vůči fordistickým způsobům její organizace). Významnou roli sehrála rovněž publikace manželů Meadowsových Meze růstu (vydaná v roce 1972 jako zpráva tzv. Římského klubu) prognózující vyčerpání přírodních zdrojů v závislosti na pokračujících technických výrobních postupech. Praktickým stimulem pak byla naftová krize, jakoby potvrzující neudržitelnost nastoupených trendů – ve svém důsledku pak vedla k hledání technických alternativ ve vztahu k omezeným energetickým zdrojům.

Teoreticky byly tyto změny reflektovány v tzv. makrosociologických koncepcích modernizace. Jde zejména o koncepci post-industrialismu, která od 60. let identifikuje nové trendy v rozvoji industriálních zdrojů a jejich vliv na ekonomické a sociální reformy kapitalismu. Dalším významným konceptem je např. koncept tzv. pozdního kapitalismu.

Ropná krize

Počátkem sedmdesátých let došlo k nebezpečnému politickému vývoji na Blízkém východě, který zprostředkovaně vyvolal těžkou hospodářskou krizi v celém západním světě. V roce 1967, během tzv. šestidenní války proti Egyptu, Sýrii a Jordánsku, dobyl Izrael Sinajský poloostrov, Golanské výšiny, obsadil pásmo Gazy, západní Jordánsko a východní Jeruzalém. Poražené arabské státy posléze požadovaly urychlené stažení izraelských vojsk z obsazených území. 6. října 1973 využily Egypt a Sýrie největší židovský náboženský svátek "Den smíření" (hebr. Jom kipur) a vojensky napadly Izrael. Izrael však brzy převzal iniciativu a tváří v tvář další porážce se arabské státy rozhodly použít ropu k politickému a ekonomickému nátlaku. V reakci na válečný konflikt se již 17. října 1973 rozhodla "Organizace států vyvážejících ropu" (OPEC) snížit o 5 % svou nabídku ropy proti zářijové úrovni. Protože již tehdy arabské státy kontrolovaly velkou část ropného trhu a v organizaci měly hlavní slovo, nebyl pro ně žádný problém využít "ropnou kartu" k politickému a ekonomickému nátlaku. Arabští vývozcí prohlásili, že výrazně utáhnou své ropné kohoutky na tak dlouho, dokud Izrael nevyklidí zabraná území a nebudou obnovena "práva palestinského lidu". Spojené státy a Nizozemí, které arabský svět tradičně považoval za největší přátele Izraele, musely dokonce čelit totálnímu ropnému bojkotu. Utahování ropných kohoutků bylo ovšem provázeno razantním zvyšováním ceny této strategické suroviny. Zdražování však také do jisté míry souviselo s dlouhodobým propadem dolaru. OPEC se tak snažila vyrovnat zvýšené náklady na zboží a technická zařízení, která musela nakupovat ve vyspělých průmyslových státech. Cena ropy na trhu vystřelila vzhůru. Již 16. října vzrostla o 70 % a 23. prosince o dalších 128 %. Za necelý jeden rok se tak její cena zvedla čtyřnásobně. Až do této kritické doby se všeobecně předpokládalo, že energetické zásoby v průmyslových zemích jsou téměř nevyčerpatelné. Nyní se však ukázalo, že např. v západním Německu vystačí rezervy při šetrné spotřebě jen na tři měsíce. 5. listopadu 1973 vyzvali ministři zahraničí Evropského společenství Izrael, aby vyklidil území, která obsadil v roce 1967. V prosinci se k tomuto požadavku připojilo také Japonsko. Nato příznivě reagovaly arabské státy a OPEC postupně zrušil svá prodejní omezení. Přestože se situace uvolnila, zůstala již prodejní cena ropy vysoká. Růst cen ropy i dalších energetických surovin zasadil konjunktuře těžkou ránu a poslal světovou ekonomiku do hluboké recese. Vysoké ceny energií zároveň vyvolaly inflaci a většina vyspělých ekonomik sklouzla do stagflace, což je stav, kdy ceny rostou, ačkoliv hospodářství stagnuje. Ropný cenový šok názorně ukázal velkou slabinu vyspělých západních států - nadměrnou závislost na dovozu energií. Pozitivním důsledkem krize byla všeobecná snaha vymanit se aspoň částečně z této neblahé závislosti a mnoho průmyslově vyspělých států nastoupilo cestu hledání alternativních energetických zdrojů (např. atomová, vodní, sluneční a větrná energie).

V čistě ekonomické/výrobní rovině je zřetelným trendem rozvoj nových výrobních postupů/módů produkce charakterizovaných tzv. flexibilní specializací a just-in-time logistikou. Jde o částečné nahrazení masové produkce (fordistické) vycházejících z principů tzv. taylorismu. Fordismus jako masová výroba podmíněná masovou spotřebou dosáhl svého vrcholu v 70. let – poté se již kvalita a jedinečnost produktů stávaly stále významnějšími faktory spotřeby. Okamžité reakce na změny spotřebitelských preferencí byly umožněny novými výrobními technologiemi.

Ve své nejjednodušší definici je post-industriální společnost popisována jako transformace struktury zaměstnanosti směrem k vyššímu podílu tzv. „bílých límečků“, ekonomice služeb a využívání specializovaných informací ve vyspělých ekonomikách. Někteří autoři v tomto duchu (ekonomické) definice hovoří o nástupu „profesionalizace“ pracovní síly ve velkých evropských a amerických městech. Je to právě manažerská třída, rovněž také nazývaná jako „nová střední třída“, která má skrze teoretické znalosti a profesionální vědění shromažďovat ekonomický a kulturní kapitál společnosti.

Originální a podrobněji propracovanou koncepci post-industrialismu podal koncem 70. let americký sociolog Daniel Bell. Bell kritizoval „růstové a stadiální“ koncepce, které vycházely z progresivistických a lineárních představ o charakteru moderních změn a které tyto změny spojovaly především s působením vědy a techniky. Odmítal také marxistické přístupy svazující industriální zdroje (výrobní síly) s formami sociálních vztahů a podceňoval význam tzv. kulturních zdrojů.

Jako první z problémů formuloval Bell proces tzv. repolitizace společnosti – obnovení úlohy politického systému a jeho vyvážení z podřízenosti ekonomickým zájmům. Rozhodování o složitých problémech nutí politické reprezentanty k „věcným“ postupům a technokratickým pohledům. Ekonomická omezení tlačí politická rozhodování mimo sféru politických kompetencí. Tlakem na technizaci a ekonomizaci politiky se vytrácí její tvořivý potenciál spočívající v ujasňování hodnot, tvorbě sociálních podnětů.

Tlak určujícího principu ekonomické efektivity vede k růstu vlivu techniky a jejímu dalšímu zvědečťování, což mění ekonomickou strukturu (růst terciéru) a sociální strukturu (růst profesně technických vrstev). V kulturní orientaci se prosazuje princip výkonu, organizovanosti a strategičnosti (jde o tzv. orientaci na budoucnost).

Zřetězení výše uvedených souvislostí vede pak k růstu společenské role odborníků. Na druhé straně však vzrůstá i tlak individualizační v důsledku vymizení tradičních způsobů regulace společenského života. Tyto protikladné pohyby přináší dle Bella napětí v hodnotových žebříčcích kapitalistických společností. Jde o napětí mezi principem rovných možností (při tvorbě bohatství) a solidárním principem rovnosti ve využívání tohoto bohatství.

ukazatel/typ	předindustriální	industriální	postindustriální
klíčový zdroj	suroviny	finanční kapitál	vědění
technika	řemeslná	strojová	intelektuální
metodologie	zdravý rozum	empirie, experiment	teorie, modely, simulace
pojetí času	orientace na minulost	adaptace ad hoc	orientace na budoucnost
princip	tradicionalismus	ekonomický růst	kodifikace teoretického vědění

Dalším principem je dle Bella oddělování sociální pozice (resp. sociální jistoty) od vlastnictví. V kapitalistické společnosti se dosahuje jistoty jednotlivce prostřednictvím soukromého majetku, jež je spojován s organizační úlohou ve výrobě a krytím podnikatelského rizika. Tento kontext vytváří morální zdůvodnění orientace na zisk. V postindustriálním prostředí, kde se prostředkem moci namísto kapitálu stává systematické odborné vědění, je usilování o zisk nahrazeno usilováním o vzdělání. Jistoty individuálního postavení se dosahuje aktivní účastí na tvorbě odborného vědění. Moc vědění se utváří ve stále se měnících sítích komunikace v odborných institucích.

Odborné vědění jako klíčový stratifikační faktor vede ve svém důsledku k formování nové vědecko-akademické třídy. Růst úlohy univerzit a dalších organizací produkujících vědění je institucionálním důsledkem těchto změn. Bell tak zakládá koncepci tzv. nové třídy. Práce a kapitál ustupují jako média moci do pozadí a místo nich se prosazuje kulturní kapitál. University a různé typy výzkumných organizací nahrazují továrny – dominantní instituce industriální éry. Produkována je tzv. kodifikovaná znalost = systematické a koordinované informace.

U nové třídy rozlišuje tzv. status (místo, kde byla odbornost získána) a situs (kde je odbornost uplatňována a dále rozvíjena).

Vědecká třída dle statusu:

- ▶ akademičtí vědci, aplikovaní vědci, manažeři
- ▶ technici a kvalifikovaní dělníci
- ▶ správní odborníci
- ▶ řemeslní a vyučení dělníci

dle situs:

- ▶ výrobní podniky a služby
- ▶ státní orgány
- ▶ sociální komplexy
- ▶ armáda

Tento stav plodí nerovnosti – zvýhodňuje nadané lidi, skupiny s vyšším dosaženým vzděláním, zvýhodňuje soutěživé jedince. Orientace rovnosti plodí vysoká očekávání pro všechny a současně vyvolává permanentní srovnávání s druhými.

Poz.: Z praktického hlediska je krajně obtížné vymezení „nové (střední, profesionální) třídy za použití klasických ukazatelů – mnohem častěji se proto pokusy o definici těchto tříd uchylují ke zkoumání životních stylů vyjádřených například v prostoru města (viz gentrifikace).

Američtí futurologové Alvin a Heidi Tofflerovi vidí 8 symptomů transformace společnosti směrem k post-industrialismu:

1. výrobní faktory – v industriální ekonomice byly výrobními faktory půda, práce, suroviny a kapitál, v post-industriální je to poznání (data, informace, symboly, kultura, filozofie, hodnoty,...); vhodná data a informace umožňují snížit ostatní vstupy potřebné k vytváření bohatství; post-industriální zdroje se zdají být na rozdíl od industriálních nevyčerpatelnými;
2. nehmotné hodnoty – hodnoty podniků industriální éry lze měřit pomocí hmotných aktiv (budovy stroje, skladové zásoby), oproti tomu cena firem postindustriálního období spočívá stále více v jejich schopnosti získávat/generovat, distribuovat a aplikovat poznatky – kapitál je tedy založen na relativně nehmotných hodnotách;
3. demasifikace – masová výroba se svým pojetím stává stále zastaralejší a produkce je posunuta k flexibilním technologiím umožňujícím diverzitu výrobků; stejně tak se diversifikují kanály prostřednictvím kterých se dostávají produkty ke spotřebitelům; často se mluví o segmentaci či atomizaci trhu; výrazným stimulem je pak i demasifikace médií;
4. práce – do popředí se dostává rozdíl mezi zastupitelnou fyzickou pracovní silou a nezastupitelnou profesionální dovedností/znalostí; nižší zastupitelnost profesí je dána rovněž stále rostoucí specializační poznání;
5. měřítko – pracovní jednotky se zmenšují, dochází ke zdánlivému zmenšování velkých firem – ve skutečnosti však k jejich segmentaci do menších jednotek; úspory získané velkovýrobou začínají klesat pod tíhou ztrát způsobených složitostí a organizační náročností velkých firem;
6. organizace – tradiční firemní uspořádání druhé vlny (hierarchické, monolitní a byrokratické) přestává být v rámci rychle proměnlivých trhů konkurenceschopné – hledají se tak nové formy organizace; typickým rysem postindustriálního období je tak vytváření ad hoc pracovních týmů, „reengineering“ (restrukturalizace firemního uspořádání), join-venture, konsorcií;
7. infrastruktura – symptomaticky je prudký rozvoj zejména informační infrastruktury, popř. infrastruktury umožňující přepravu osob;
8. zrychlení – namísto úspor z rozsahu jsou nyní důležitými úspory z rychlosti – vyplývá to z rychlých transformací poptávky; čas se stává kritickou proměnnou a řada oborů postindustriální ekonomiky se přibližuje fungování v reálném čase.

Naopak Giddens kritizuje některá klíše či stereotypní tvrzení týkající se rysů postindustriálních společností:

1. Přesun zaměstnanců do služeb provázený poklesem zaměstnanosti v ostatních sektorech se datuje již od samotného počátku průmyslové éry. Nejde tedy o ryze současný fenomén a dělník v „modrém límečku“ nebyl nikdy nejtypičtějším reprezentantem zaměstnance. Nejvýznamnější změnou nebyl dle Giddense přechod z průmyslu do služeb, nýbrž ze zemědělství do všech ostatních typů zaměstnání.
2. Sektor služeb je velice heterogenní a zaměstnání „ve službách“ nelze považovat za synonymum pro tzv. profesionální třídu. Mnoho zaměstnání v terciéru má svým charakterem mnohem blíže k dělnickým profesím. Zejména o rutinní kancelářské práci platí, že nevyžaduje příliš rozsáhlé specializované znalosti.
3. Mnoho terciérních aktivit přispívá do procesu jehož výsledným produktem materiální zboží.
4. Lze jen těžko prognózovat dopad telekomunikací a výpočetní techniky do výrobního a společenského fungování. V současné době jsou např. počítače a jejich využití spíše do výrobního procesu integrovány, než by jej nahrazovaly. Není rovněž jisté, nakolik již žijeme ve společnosti, jejímž hlavním kapitálem jsou nashromážděné informace.
5. Teze o postindustriální společnosti často přeceňují vliv ekonomických faktorů na společenské změny. Ekonomický pohled často zastiňuje změny v ostatních institucích – uplatňují se i vlivy kulturní a politické.

Poslední čtvrtstoletí se neslo ve znamení posunů co se týče institucionálních forem politiky, politické racionality a jejich společenských a ekonomických konsekvencí. Éra fordismu a keynesiánské ekonomiky, kdy většina regulačních mechanismů byla zakotvena na státní úrovni, byla nahrazena neo-liberálním přístupem postfordistického období charakteristickým silnou rolí lokalit a erozí společenského a ekonomického kolektivismu. Podoba kapitalistické regulace, představovaná systémem norem, zvyků a politických priorit významně ovlivňuje formu akumulacího procesu. Například podle Musila (2003) pak vedou změny v akumulaci kapitálu k výkyvům na trhu práce a zprostředkovaně i ke změnám životních stylů.

Podle již zmiňovaného Daniela Bella je současný stát (národní vláda) příliš slabý, aby řešily velké problémy spojené např. s problematikou globální ekonomické konkurence nebo globálního znečištění životního prostředí. Současně se však stal příliš velkým na to, aby řešil „malé“ otázky týkající se konkrétních měst či regionů.

Velká nadnárodní společnost se může rozhodnout pro uzavření svého výrobního závodu ve Velké Británii a přesunutí výroby do Asie z důvodu levnější pracovní síly a tím i větší konkurenceschopnosti. Výsledkem budou tisíce nezaměstnaných britských dělníků, kteří budou patrně intervenovat britskou vládu, aby něčemu takovému zabránila. Vláda však nedokáže ovládat procesy spojené s fungováním světové ekonomiky a dokáže pouze zmírňovat (např. formou podpory v nezaměstnanosti či rekvalifikacemi) důsledky globálních ekonomických vlivů.

V mnoha státech s liberální demokracií dochází ke zvyšování nedůvěry vůči jednomu ze základních pilířů tohoto systému – stranické politice a stranám jako takovým. Tuto situaci vysvětlují dvě teorie:

1. Teorie přetíženého státu – podle tohoto přístupu nabraly jednotlivé státy mnoho odpovědnosti (státní vlastnictví výroby a dopravy, služby, sociální systém), kterou v konečném důsledku nejsou schopny finančně a organizačně zvládnout. Typické politické kampaně založené na příslibech dalších výhod a služeb jsou tudíž od počátku nerealizovatelné, jelikož státní výdaje pravidelně překračují daňové výnosy, na kterých je fungování státu závislé. Voliči tak ztrácejí důvěru ve sliby vlád a politických stran – týká se to především tradiční podpory od pracujících vrstev. Určitou reakcí je potom vzestup tzv. nové pravice v 80. letech usilující o zeštíhlení státu a jeho výdajů.

Neoliberální městská politika

Vzestup tzv. nové pravice byl patrný v průběhu 80. let napříč evropskými státy, resp. napříč různými teritoriálními úrovněmi vlády. Některé typické projevy lze dokumentovat na příkladu městských politik. Patrně nejvýrazněji byly ovlivněny oblasti veřejné správy (nová „podnikatelská“ role místních orgánů, decentralizace tradičních hierarchií vládních orgánů, nové formy podpory nových ekonomických sektorů, růst intenzity veřejně-soukromého partnerství a vytváření místních „quangos“ – kvaziautonomních organizací a městských společností), trhu práce (tlak na celoživotní vzdělávání, flexibilitu pracovní síly), bydlení (spekulativní investice měst, deregulace nájemného), veřejných služeb a infrastruktury (privatizace veřejných služeb a s tím související úbytek pracovních příležitostí ve veřejném sektoru) a plánování (realizace velkých projektů, place marketing, vytváření elitních městských prostor, regenerační projekty). Úkolem městských politik se stala facilitace aktivit a procesů volného trhu.

De(kon)strukce institucí, jako jsou např. odbory, rozsáhlé sociální programy, plošné státní intervence či státní vlastnictví, byla doprovázena vznikem alternativních regulačních mechanismů. Fondy z úrovně národního státu směřovaly do měst stále více na základě jejich ekonomického potenciálu a organizační kapacity než na principu vyjádřených společenských potřeb. Rovněž neoliberální politika obsahovala ovšem řadu netržních zásahů (např. v oblasti regenerace měst, či podpory místní správy) – od předcházejícího období se lišila pouze prostorovým měřítkem intervencí. Fází neo-liberální politiky 80. let lze tedy charakterizovat opravdu tržně vedenými rozpočtovými škrty, hlubokou privatizací veřejných služeb, intenzivní komodifikací městského prostoru a širokou destrukcí stávajícího institucionálního prostředí. V 90. letech byl politický koncept územní konkurence přeformulován – k čistě ekonomickým kritériím byly zařazeny i aspekty sociální či ekologické. Městská neo-liberální politika ztratila svoji vyhraněnou orientaci na tržně podmíněný ekonomický růst a pozornost se zaměřila také na budování nových institucí, koordinačních platforem, které by umožňovaly komunikaci mezi jednotlivými aktéry působícími v prostoru města a to napříč dříve jasně oddělovanými sektory. Někteří autoři mluví o tzv. roll-on fázi neo-liberální politiky usilující o zmírnění zejména sociálních dopadů předchozí (roll-back) politiky.

2. Krize legitimacy – tento koncept spojený se jménem německého filosofa Jürgena Habermase. Východiskem je teze, že současné vlády mají problémy se zajištěním takové výše příjmů, aby mohly úkoly, k nimž se zavázaly. Intervence státu do ekonomického života a zajišťování chodu sociálního systému jsou podle Habermase základními předpoklady ekonomické stability. Hospodářský život je však značně závislý na produktech a službách vytvářených soukromým sektorem – je proto proměnlivý a rozkolísaný. Vlády jsou nuceny poskytovat takové služby, které jsou z ekonomického hlediska pro soukromý sektor nezajímavé – pro zajištění tohoto musí zvyšovat daňové zatížení, což se setkává s odporem podnikatelů. Tento protiklad vede k široké deziluzi z politiky a politiků, tedy ke krizi legitimacy. Nová pravicová politika 80. let je dle tohoto konceptu odporem majetnějších vrstev vůči daňové zátěži.

Z prostorového hlediska velký důraz na vědění v postindustriální společnosti logicky vede k předpokladu růstu významu míst koncentrovaného vědění. Těmito koncentracemi jsou především města – postindustriální společnost je tedy společností veskrze městskou. Politické a společenské reakce se tedy ve velké míře odehrávají na úrovni městských společností a městských politik.

Hendriks (1999) přehledně vyjmenovává čtyři typy politických přístupů charakteristických pro současné post-industriální město:

1. Tzv. institucionální perfekcionismus (1) představuje klasický model zastupitelské demokracie, institucionalizovaný v dlouhém období fordistické organizace produkce a společnosti. Tento systém je ovšem v současnosti oslabován nízkou schopností reakce na vybrané problémy; zpochybňována je také vazba mezi zájmy obyvatel a zájmy politické reprezentace (tj. politikové mají k dispozici stále méně nástrojů jak ovlivňovat společenskou realitu, na druhou stranu veřejnost nabývá pocit stále nižší možnosti kontroly svých politických reprezentantů). Ilustrujícím příznakem je tzv. krize reprezentace je například trvale klesající účast voličů ve volbách.
2. Přístup tzv. liberálního produktivismu (2) reflektuje postupující ekonomický liberalismus, komodifikaci veřejných služeb, stejně jako pluralitu životních stylů a preferencí obyvatel, tj. odráží tržní model post-fordismu. Veřejná správa není chápána jako vykonavatel rozhodnutí, ale spíše jako koordinátor nejrůznějších (většinou tržně motivovaných) zájmů v daném prostoru. Dle tohoto přístupu by se měla politická reprezentace oprostít od jakýchkoli vlastních představ ideální společnosti (ideálního města, ideálního regionu) a být pouze dohlížitelem nad dodržováním daných pravidel hry.
3. Komunitarismus (3) je kritikou obou výše zmíněných přístupů, zejména ekonomicky založeného individualistického přístupu k využívání prostoru a zdrojů. V rámci tohoto přístupu je (prostorově vázaná) společnost chápána jako komunita sdílející určité společné hodnoty a normy bez potřeby jejich ekonomického vyjádření. Tento politický koncept nahrává veřejné správě založené na silné roli jednotlivých městských částí v rámci městské politiky, což či silné roli regionů v rámci politiky národní a mezinárodní. Solidarita v rámci komunity není zakotvena v byrokratických formách a postupech (např. sociální systém v rámci tzv. sociálních států), nýbrž je vyjadřována konkrétními aktivitami.
4. Poslední kategorií mechanismů městské politiky je tzv. participační demokracie (4), přístup těsně svázaný s postfordistickou fází rozvoje společnosti. V kontextu participační demokracie je široce kritizováno technokratické pojetí politiky a plánování a rovněž konzumně (tržně) orientovaný liberální produktivismus. Pozornost je věnována především kvalitě života a na jednotlivých tématech se profilují různá hnutí a skupiny (ekologická hnutí, antiglobalisté, apod.).

Tofflerovi v dlouhodobém výhledu rýsují několik základních tezí nové formy demokracie/rozložení moci v post-industriální společnosti:

- ▶ Vzhledem k naznačené demasifikaci (individualizaci) společnosti je pro klasický systém liberálních demokracií stále obtížnější zmobilizovat většinu spojenou na základě nějakého programu. Namísto stratifikované společnosti lze hovořit o společnosti „konfigurací“, kdy vedle sebe stojí nejrůznější typy menšin, které se jen málokdy spojují do koalic podporujících velká témata. Vláda většiny už tak není vhodná jako princip legitimacy. Na druhou stranu dosud není k dispozici systém, který by umožnil nejrůznějším menšinovým skupinám efektivně se podílet na výkonu moci.
- ▶ Politická reprezentace se tváří tvář komplexitě problémů stává čím dál významněji závislá na podpoře nejrůznějších expertů a konzultačních agentur, či lobbyistických skupin – tedy nevolených struktur. Je to pouze jeden z příznaků krize reprezentace. Jako nezbytný posun se do budoucna

jeví odklon od závislosti voličstva na politické reprezentaci k tzv. sebereprezentaci (tj. od zastupitelské demokracie k demokracii „přímé“). Příznivci přímé či polopřímé demokracie kalkulují s výrazným pokrokem v komunikačních technologiích, které mají zprostředkovat přímou a permanentní účast veřejnosti na správě veřejných věcí.

- ▶ Ve srovnání s industriální či dokonce pre-industriální společností je post-industriální období charakteristické nárůstem politických či administrativních decizí (jednotlivých rozhodnutí). Vyplyvající přetížení zejména národní rozhodovací úrovně bude vyžadovat intenzivnější přesun rozhodovacích pravomocí směrem nahoru (na nadnárodní úroveň) nebo směrem dolů (regionální či místní úroveň). Tzv. dělba decize (decentralizace rozhodování) nezahrnuje ovšem jen posuny mezi geografickými prostorovými úrovněmi, ale také směrem k negeograficky vymezeným sociálním či profesním skupinám (asociace, svazy). Tímto procesem by politická sféra pouze reagovala na situaci, která se např. ve sféře podnikové odehrává již více než 20 let – regionalizace výroby, její geografická decentralizace.

Kritizují rychle se šířící mezinárodní fenomén, který bývá v poslední době označován termínem NGOismus, i když měl v minulosti různé názvy. Je to ideologie, jež nabízí alternativní mechanismus rozhodování o věcech veřejných, než jakým je standardní, tradiční parlamentní demokracie, založená na všeobecném, rovném, přímém a tajném hlasovacím právu.

Má své verze extrémní, žádající zrušení parlamentarismu - kolikrát v historii už jsme výroky o "parlamentní žvaním" slyšeli - a jeho nahrazení jiným mechanismem, i verze mírné (až velmi mírné), které žádají pouhé doplnění parlamentního systému tímto alternativním mechanismem. Udělejme si v tom pořádek. Prvního (označme model A) se bojím jako nového totalitarismu, to druhé by mělo být vysvětleno. Má řadu alternativ - od doplnění parlamentního systému o rovnocenný, paralelní, ústavně zakotvený, alternativní mechanismus (označme model B) až k pouhé obhajobě svobodného sdružování svobodných občanů v organizacích, jež si tito občané pro realizaci svých zájmů dobrovolně vytvářejí (označme model C). Abych byl konkrétní, za NGOismus považuji obhajobu a prosazování modelů A a B, nikoli modelu C.

NGOismus modelu A a B se stal synonymem tužeb různých zájmových uskupení přebírat organizaci či řízení věcí veřejných, kterou obvykle vykonává stát. Rozdíl je v tom, že stát musí jednat podle pravidel daných zákony, že je tvorba těchto zákonů v každé svobodné společnosti ústředním tématem politické diskuse (a tedy i legitimních politických střetů) a že je státní moc utvářena všemi občany na demokratickém principu. To organizace typu NGO nejsou.

Hrozba obcházení, nahrazování, "bypassování" institucí státu, jež jako jediné mohou být ručitelem vnější nezávislosti a garantem vnitřní svobody, hrozí zejména tam, kde instituce státu nemají dostatečnou přirozenou autoritu, protože byly příliš dlouho diskreditovány jako instituce různých totalitních či autoritativních režimů. V tom mají všechny posttotalitní země problémy podobné. Imunní ale nejsou ani země bez této minulosti.

Chtěl bych předeslat, že ty, kdo si s mým termínem NGOismus nevěděli rady, nepodezírám ani ze zlého úmyslu, ani z ignorantství. NGOismus je anglický společenskovední termín. Jde o relativně nový a nezažitý, i v anglicky mluvícím prostředí poněkud neobvyklý pojem. Jeho použitím u nás jsem chtěl zdůraznit, že nejde o můj vynález, ale o terminus technicus s jasně vymezeným obsahem.

Například americký politolog J. Fonte ve své úvaze "Trojský kůň demokracie" (The National Interest č. 76, léto 2004) říká, že NGO jsou "ve své podstatě nikým nezvolenými nátlakovými skupinami a zodpovídajícími se pouze samy sobě" (str. 18), které si navíc "nárokují, že mluví za celé lidstvo, podobně jako si jiní v minulosti osobovali mluvit za dělníky či za lid" (str. 125). John O'Sullivan (Quadrant, říjen 2002) vysvětluje rozdíl mezi tradiční parlamentní demokracií a NGOismem (aniž tento termín používá), že první systém je založen na "individuals with rights" (jednotlivcích s jejich právy), zatímco druhý na "rights-bearing groups" (skupinách nesoucích - či nárokujících - určitá práva). Zatímco J. Fonte a J. O'Sullivan to považují za ohrožení demokracie, pravá ruka T. Blaira J. Giddens v tom vidí žádoucí "demokratizaci demokracie".

Stejně jako je možné popisovat moderní/industriální a post-moderní/post-industriální společnost pomocí změn ve výrobních postupech a organizaci produkce, jsou stejně významnými ukazateli společenských a ekonomických transformací změny ve spotřebě. Spotřebu lze charakterizovat jako „...proces, v rámci kterého lidé získávají a spotřebovávají zboží a služby kvůli biologickému nebo společenskému přežití a reprodukci..“.

Marx uvažoval spotřebu pouze jako jakousi vedlejší stránku výroby. Komodita/zboží byla Marxem charakterizována ne jako produkt určený pro přímou osobní spotřebu, nýbrž jako produkt vyrobený se záměrem jeho prodeje na trhu. Komodita tak byla charakterizována ne užitnou hodnotou pro spotřebitele, ale výměnnou tržní hodnotou. Marx také mluví jako jeden z prvních o tzv. komodifikaci – procesu, ve kterém se velká většina sociálních vztahů stává předmětem trhu.

Sociolog Veblen již na přelomu 19. a 20. století poukazyval na význam spotřeby jako ukazatele sociálního statusu a prestiže (v rámci svých výzkumů specifikoval tzv. „leisure classes“).

Výrazný přelom ve spotřebitelském chování znamenal období počátku 19. století, kde spotřeba věcí počala být kromě užitných vlastností zboží ovlivňována i jejich módností. Nástup průmyslové produkce a následující demografický růst na přelomu 19. a 20. století předznamenaly nástup tzv. masové spotřeby. Ta byla pouze reakcí na něco, co někteří sociologové nazývali masovou společností – velké městské koncentrace obyvatelstva s relativně podobnými životními styly a vystavené stejné nabídce zboží. Lidé se vedle role producentů dostali i do role spotřebitelů a spotřební chování bylo podporováno i společenským klimatem zdůrazňujícím nepřetržitou modernizaci.

Někteří autoři tvrdí, že spotřební revoluce 19. století a začátku století dvacátého byla způsobena z velké části krizí z nadprodukce ve výrobě – nové technologie způsobily produkci zboží vyšší, než byli schopni obyvatelé spotřebovat. Protože produkce však byla základním organizačním principem společnosti, společnost se rychle adaptovala na tuto výrobní krizi změnou spotřebních zvyklostí a vznikem nové spotřebitelské kultury. Ekonomická krize kapitalismu tak byla zažehnána (často je uváděno, že za velkých ztrát například na životním prostředí a zdrojích).

Začátek tzv. konzumní společnosti lze potom datovat do období po druhé světové – souvisí těsně s růstem platových poměrů a tím i kupní síly pracující třídy. To co se vyvíjelo, lze přesněji než „konzumní společnost“ označit jako konzumní kultura (někdy nazýváno také jako materialistická kultura). Toto období v souladu s fordistickou organizací výroby je charakteristické rovněž i uniformitou, velikostí a předvídatelností tržní/spotřebitelské poptávky (ta byla utvářena spíše na základě produkce). Přibližně od 50. let 20. století pak začala různá hladina dostupnosti spotřebního zboží formovat jednotlivé společenské třídy (*v roce 1950 byly navíc zavedeny první kreditní karty, s rozvojem televizního vysílání došlo ke kvalitativnímu posunu v oblasti reklamy*). Období masové spotřeby bývá například v podmínkách západní Evropy spojováno se změnami životních preferencí od rodinných směrem ke konzumním a nepřímo tak podle některých autorů částečně přispělo k ukončení poválečného populačního boomu a nastartování tzv. II. demografického přechodu (společně s rostoucí zaměstnaností žen a souvisejícím růstem ekonomické úrovně domácností s dalšími dopady do spotřeby).

Stejně tak kapitalistický systém západních zemí jako takový začal být postupně méně založen na více a více regulované sféře produkce a obracel se k méně regulované oblasti spotřeby.

Antropolog Richard Robins vidí postupný vývoj masového konzumního přístupu v několika faktorech:

- ▶ nástup nových formátů prodeje – především obchodní domy spojující čistý prodej s ostatními službami (i kulturními);
- ▶ prudký rozvoj reklamy jako nástroje pro ovlivňování spotřebních preferencí (*v roce 1880 bylo v USA investováno cca 30 mil. dolarů do reklamy, v roce 1910 se tato částka pohybovala okolo 600 milionů, současné odhady hovoří cca o 120 miliardách dolarů za USA, resp. 250-430 miliardách celosvětově*);
- ▶ vznik konceptu módy/módnosti, počátek rozdělování věcí na moderní a zastaralé (souvisí s představou progresivního, lineárního rozvoje v moderních společnostech);
- ▶ zlepšení kvality spotřebitelských služeb jako takových.

Postupný vývoj post-fordistických výrobních postupů (nastupujících od 70. let) charakteristických malosériovou produkcí orientovanou na konkrétního zákazníka umožnil segmentaci trhu. V politické oblasti se navíc koncem 60. let vyprofilovala řada hnutí založených na odporu vůči materialistickým hodnotám spotřební společnosti/kultury.

MÓD	PRIVATIZOVANÉ	KOLEKTIVIZOVANÉ
majetková práva	vlastnictví	ne-vlastnictví
přístup	zakoupený	alokovaný
kontrola	tržní/spotřebitelská	byrokratický
sektor	trh	stát
kvalita/uspokojení	dobrá	nízká

Jako jeden z hlavních rozdílů mezi industriální a post-industriální společností v oblasti spotřeby je řadou autorů chápán odklon od tzv. kolektivní spotřeby, často zprostředkovávané státem či institucemi a producenty, směrem ke spotřebě privátní (viz tab 3).

Dalším symptomem pak může být například změna ve vztahu poptávky a nabídky – zatímco ve fordisticky organizované ekonomice to byla nabídka ze strany producentů, která určovala poptávku (trh byl určován nabídkou), dnes je to poptávka, na kterou reaguje šíře nabídky (trh je určován poptávkou). V obecných formulacích šlo o přesun od homogenity k heterogenitě, od „economy of scale“ (překládá se často jako úspory z rozsahu, míní se však spíše jako úspory z velikost či měřítka) k „economy of scope“ (úspora z rozsahu daného spektrem výrobního či spotřebního sortimentu). Spotřeba definitivně přestala být funkční záležitostí a přesunula se do oblasti estetická (módy).

V této souvislosti (nástupu post-fordismu a kolapsu masové spotřeby) se také hovoří o „znovuzrození“ konzumní společnosti. Nová spotřebitelská kultura souvisí především s posílením symbolické hodnoty určitých druhů zboží. Ekonomická kritéria se tak protlnula s kritérii kulturními. Společně se zbožím kupujeme životní styl - spotřeba tak slouží k sebedefinici jednotlivce, k zařazení sebe sama do určité skupiny.

Postfordistické změny logicky neunikly pozornosti humánních geografů, resp. sociologů. Jedním z předních komentátorů byl Peter Saunders (urbánně orientovaný sociolog) a čelní proponent konzumně orientovaného paradigmatu v sociálních vědách. Saunders argumentuje, že třída (vycházející ze zařazení určitého individua v rámci výrobního procesu) již není kategorií, která by v současné společnosti odrážela určitou životní zkušenost. Jako důležitější ukazatel považuje přístup ke spotřebě. Saunders populaci rozlišuje na ty, kteří mají dostatek zdrojů k tomu, aby byli aktivní v rámci privátní spotřeby a na ty, kteří takové zdroje nemají a proto jsou závislí na institucích sociálního státu.

Jiní autoři se zase specializují na úzký vztah mezi spotřebou a masmédií, resp. v užším slova smyslu mezi spotřebou a reklamou. Výsledkem je dle nich smazávání rozdílů mezi tzv. vysokou a nízkou kulturou,

Noam Chomski, What Makes Mainstream Media Mainstream, Z Magazine, June 1997

..The New York Times [is] a corporation and sells a product. The product is audiences. They don't make money when you buy the newspaper. They are happy to put it on the worldwide web for free. They actually lose money when you buy the newspaper. But the audience is the product. ... You have to sell a product to a market, and the market is, of course, advertisers (that is, other businesses). Whether it is television or newspapers, or whatever, they are selling audiences. Corporations sell audiences to other corporations...

Ben H. Bagdikian, The Media Monopoly, Sixth Edition, (Beacon Press, 2000)

The influence of advertising on magazines reached a point where editors began selecting articles not only on the basis of their expected interest for readers but for their influence on advertisements. Serious articles were not always the best support for ads. An article that put the reader in an analytical frame of mind did not encourage the reader to take seriously an ad that depended on fantasy or promoted a trivial product. An article on genuine social suffering might interrupt the "buying" mood on which most ads for luxuries depend. The next step, seen often in mid-twentieth century magazines, was commissioning articles solely to attract readers who were good prospects to buy products advertised in the magazine. After that came the magazine phenomenon of the 1970s — creating magazines for an identifiable special audience and selling them to particular advertisers.

médiemi konstruovaná a zprostředkovávaná realita.

V prostředí humánní geografie (sociální a kulturní) to byl především začátek 90. let, kdy odstartoval prudký zájem o fenomén spotřeby (consumption). Mezi nejzávažnější témata patří:

- ▶ Střet různých typů komodit a způsobů jejich prodeje/spotřeby s lokálním prostředím a lokálními sociálními vztahy (např. globální šíření McDonalds, Coca-Coly a CD Celine Dion a jejich příspěvek ke kulturní globalizaci či homogenizaci jednotlivých lokalit); jde jeden z nejzávažnějších dopadů kulturní globalizace zprostředkovaný především médii – tzv. globalizace spotřebitele. Zejména pro nadnárodní korporace je výhodné, když působením globálních reklamních kampaní rozšíří trhy. Přizpůsobení se zvláštnostem regionálních trhů totiž bývá v řadě případů značně ekonomicky náročné - globalizace kulturní tak de facto předchází ekonomické globalizaci. Rozsáhlé marketingové průzkumy často odhalují tzv. globální elity či globální střední třídu s určitými uniformními spotřebními preferencemi ve prospěch tzv. globálních značek (global brands).
 - ▶ Tzv. komodifikace – v jejím rámci jsou produkovány nejrůznější nové typy zboží (například znalosti, zábava) s různou geografickou diferenciací a úrovní spotřeby. Dle tzv. axiomu komodifikace nic se nestane globálním, co se nestane zbožím. Do této kategorie patří tedy např. časté téma komodifikace historie v rámci cestovního ruchu, komodifikace prostoru měst činí z jednotlivých míst města produkty/zboží, které mohou být obchodovány v rámci globálních ekonomických vazeb.
 - ▶ Vytváření „spotřebitelských“ tříd, tj. společenská diferenciaci/stratifikace na základě kulturních a ekonomických charakteristik spotřebních vzorců (viz výše);
 - ▶ Studium tzv. consumption spaces – tj. míst, kde dochází k nejvýznamnějšímu prostorovému vyjádření spotřeby, resp. různých spotřebních vzorců, vytváření mezinárodně uniformních prostorů (tzv. placelessness) v souvislosti s globalizací spotřeby.
- V této souvislosti je pozornost věnována především městským prostorům v rámci konceptu tzv. post-industriálního města. Různé typy spotřební infrastruktury zde tvoří stále rostoucí podíl fyzických struktur (zábavní parky, veletržní a festivalové plochy, stadióny, výstavní centra, galerie, hypermarkety, multiplexy, nákupní centra, apod.) a nahrazují tak dříve dominantní struktury výrobní (viz revitalizace opuštěných výrobních areálů). Zkoumá se přístupnost těchto prostor pro jednotlivé sociální/spotřebitelské skupiny, vliv komodifikace na veřejné prostory, témata bydlení, bytových preferencí jsou chápána také jako spotřebitelská volba či výraz životního stylu (především v souvislosti s gentrifikací).